

UDK: 81'373.46

Gulruh BAHODIROVA,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti dotsenti v.b., PhD

<https://orcid.org/0009-0004-4898-3859>, E-mail: gulruhbahodirova7777@gmail.com

F.f.d., professor B. Bahriddinova taqrizi asosida

TERMINOLOGIK QARASHLARNING TARIXIY EVOLYUTSIYASI: KLASSIK NAZARIYALARDAN KOGNITIV VA KOMMUNIKATIV YONDASHUVLARGA O'TISH

Annotatsiya

Mazkur maqolada terminologiya fanining shakllanish va rivojlanish bosqichlari tarixiy, nazariy va metodologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. An'anaviy preskriptiv terminologiya tamoyillaridan boshlab, XX asr oxiri – XXI asr boshlarida shakllangan kognitiv va kommunikativ yondashuvlarning ilmiy asoslari ochib beriladi. Termin tushunchasining konseptual, diskursiv va pragmatik talqinlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni sistematik tahlil qilish, kontent-analiz va qiyosiy metodlardan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: terminologiya, an'anaviy yondashuv, zamonaviy yondashuv, kognitiv yondashuv, kommunikativ paradigma, termin evolyutsiyasi, konsept, diskurs, semantika.

HISTORICAL EVOLUTION OF TERMINOLOGICAL VIEWS: TRANSITION FROM CLASSICAL THEORIES TO COGNITIVE AND COMMUNICATIVE APPROACHES

Annotatsion

This article analyzes the stages of formation and development of the science of terminology from a historical, theoretical and methodological point of view. Starting from the principles of traditional prescriptive terminology, the scientific foundations of cognitive and communicative approaches formed in the late 20th and early 21st centuries are revealed. Conceptual, discursive and pragmatic interpretations of the concept of a term are comparatively analyzed. The study used systematic analysis of scientific literature, content analysis and comparative methods.

Keywords: terminology, traditional approach, modern approach, cognitive approach, communicative paradigm, term evolution, concept, discourse, semantics.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ: ПЕРЕХОД ОТ КЛАССИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ К КОГНИТИВНЫМ И КОММУНИКАТИВНЫМ ПОДХОДАМ

Аннотация

В данной статье анализируются этапы формирования и развития науки о терминологии с исторической, теоретической и методологической точек зрения. Отталкиваясь от принципов традиционной нормативной терминологии, раскрываются научные основы когнитивного и коммуникативного подходов, сформировавшихся в конце XX и начале XXI веков. Проводится сравнительный анализ концептуальных, дискурсивных и прагматических интерпретаций понятия термина. В исследовании использованы систематический анализ научной литературы, контент-анализ и сравнительные методы.

Ключевые слова: терминология, традиционный подход, современный подход, когнитивный подход, коммуникативная парадигма, эволюция термина, понятие, дискурс, семантика.

Kirish. Ma'lumki, leksikografiya kabi terminologiya tarixi ham uzoq davrlarga borib taqalsa-da, uning o'rganilishi, fanlar sistemasida ko'rinishi u qadar uzoq tarixga ega emas. Jahon tilshunosligida terminologik tizimlar, xususan, sohaviy leksikani kompleks o'rganish, umumxalq tilining tarkibiy qismi sifatida ahamiyatini ochib berish borasida hozirgi kunga qadar son-sanoqsiz tadqiqotlar bajarildi. K.Lauren va H.Pichtlar 1993-yilda Venada nashr etilgan "Terminologiyadan tanlangan matnlar" asarida klassik terminologiyaga aloqador uchta asosiy terminologiya maktabini e'tirof etadilar: Vena terminologiya maktabi; Praga terminologiya maktabi; Moskva terminologiya maktabi. Ular bunga qo'shimcha ravishda Kanada, Shimoliy mamlakatlar va Manchester Fan va texnologiya universiteti (University of Manchester Institute of Science and Technology, UMIST)da joylashgan ayrim tadqiqot markazlarini ham sanab o'tadilar [8].

Keyinchalik terminologiyani yangicha konsepsiyalar asosida o'rganuvchi bir qator zamonaviy milliy maktablar yuzaga keladi va bu terminologiyada ikki oqimning

ajratilishiga sabab bo'ldi: a) an'anaviy (klassik) terminologiya; b) zamonaviy terminologiya.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda terminologiya nazariyasining evolyutsion rivojlanishini tizimli va kompleks yondashuv asosida tahlil qilish maqsadida bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, sistematik adabiyotlar tahlili, qiyosiy-tahliliy metod, kontseptual tahlil hamda deskriptiv metod tadqiqotning asosiy metodologik tayanchini tashkil etdi. Mazkur metodlarning kompleks qo'llanilishi tadqiqot natijalarining ilmiy ishonchligini oshirish, terminologiya nazariyasidagi muammolarni ko'p qirrali yondashuv asosida ochib berish hamda umumlashma xulosalar chiqarish imkonini ta'minladi.

Tahlil va natijalar. Jahon klassik – an'anaviy terminologiyasining shakllanishi XIX asr o'rtalariga to'g'ri keladi. A.Reyning fikricha, "terminologiya" so'zi fransuz tilida dastlab "hech kim tushunmaydigan jargon so'z" sifatida uzoq vaqt salbiy ma'noda qo'llangan. 1830-1840-yillar oralig'ida yozilgan manbalarda hozirgi xususiyati – aniq ma'noga ega bo'lgan sohaga oid nomlar va ularni tartibga solish bilan

shug'ullanuvchi fan tarmog'iga ishora uchraydi. Xususan, ingliz tilida ham mazkur termin ancha oldin qo'llangan bo'lishiga qaramay yaqin tarixgacha alohida fan sohasi sifatida e'tiborni tortmagan. XX asrga kelib ilm-fan, texnika taraqqiyoti sababli xalqaro standartlashtirish ehtiyojining paydo bo'lishi tom ma'nodagi terminologiya fani rivojiga zamin hozirlangan [11]. Bevosita klassik terminologiya nazariyasiga asos solinishi avstraliyalik olim, Vena terminologiya maktabining yetakchi vakili Evgen Vyuster (1898-1977) hamda rus olimi, Moskva terminologiya maktabi vakili Dmitriy Semyonovich Lotte (1898-1950)larning texnik terminologiyani standartlashtirish va unifikatsiya qilish muammolariga doir ilmiy izlanishlariga borib taqalib, bu nazariya 1947-yilda xalqaro aloqa va hamkorlikni yaxshilash hamda xalqaro savdodagi to'siqlarni kamaytirish uchun universal standartlarni ishlab chiqish maqsadida tashkil etilgan Xalqaro Standartlashtirish Tashkiloti (International Organization for Standardization, ISO)[10] tomonidan qo'llab-quvvatlanishi bilan ahamiyatli.

Manbalarda an'anaviy terminologiya taraqqiyotida E.Vyuster, D.S.Lotte, S.A.Chapligin, E.K.Drezen, H.Felber, G.O.Vinokur, A.A.Reformatskiy, O.S.Axmanova, V.P.Danilenko va boshqalarning nomi alohida tilga olinsa, zamonaviy terminologiya nazariyasining takomillashuvi bevosita M.T.Kabre Kastelvi, R.Temmerman, S.V.Grinev, V.M.Leychik, A.V.Superenskaya, G.G.Hakimova, V.P.Danilenkolarning va boshqalarning faoliyati bilan bog'lanadi.

Zamonaviy terminologiyaning taniqli vakillaridan biri ispan terminologi, kommunikativ terminologiya nazariyasi asoschisi Mariya Tereza Kabre Kastelvi 1993-yilda Barselonada nashr etilgan "Terminologiya: nazariya, metodologiya, tatbiq" nomli kitobida terminologiyani mustaqil, boshqa sohalardan uzilgan avtonom fan ekaniga doir qarashlarga e'tiroz bildiradi. "Har qanday holatda ham, – deydi u, – terminologiyani avtonom fan deb bo'lmaydi. Terminologiyaga umumfan nuqtayi nazardan yondashish zarur, chunki u boshqa fanlar bilan bog'liq bo'lib, u mazkur fanlarga oid ma'lum tushunchalarni o'z ichiga oladi"[1]. Keyinchalik 1998-yilda chop etilgan "Terminologiya nazariyasi uchun materiallar: muqobil paradigma sari" deb nomlangan maqolasida yuqoridagi fikrini, "transdisiplinar nuqtayi nazardan, ixtisoslashgan bilim va kontekstni o'rganish uchun terminologiyadan foydalanmaydigan biron bir fan yo'q"[2] tarzida qat'iy xulosalaydi.

Shuningdek, so'nggi yillarda terminologiyaga bag'ishlangan turli xalqaro anjuman va forumlarda aksariyat munozaralar klassik terminologiyani hozirgacha yetakchilik qilib kelayotgan o'zgarmas nazariy tamoyillari hamda zamonaviy qarashlar o'rtasidagi nomuvofiqliklar atrofida kechayotgani, terminlarni o'rganishda an'anaviy nazariyalar bilan birga yangi – zamonaviy paradigmalar ham zarurat borligini qat'iy kun tartibiga qo'yadi. Shundan keyin tanqidga olingan muammolar va ularning yechimiga doir qator maqolalari e'lon qilinadi. Jumladan, uning "Turli xillik va terminologiya haqida" (1995), "Tarjima uchun terminologik manbalar" (1998), "Terminologiya nazariyasi uchun materiallar: muqobil paradigma sari" (1998), "Terminologiya: tushuncha va kommunikatsiya" (1999), "Terminologiyani muvaqqat nazariyasi zarurmi?" (1999), "Terminologiyani yangi nazariyasi: tushunchadan kommunikatsiyagacha" (1999), "Terminologiya va hujjatlashtirish" (2000), "Tushunchalarning kognitiv ifodalanishi haqida: Modellashtirishga urinish uchun asos. (2000), "Amaliy lingvistik terminologiyami?" (A.Adelshteyn bilan hammual., Milliy Kongressida taqdim etilgan maqola. 2000), "Terminologiya nazariyalari: tavsifi, talqini va izohi" (2003) va boshqa ishlarida muallifning zamonaviy terminologiya bo'yicha ham nazariy, ham

metodologik, ham amaliy jihatdan inqilobiy qarashlari o'z ifodasini topadi.

Kabredan so'ng terminologiya nazariyasini isloh qilish mavzusi ko'plab terminologlarning diqqatini tortadi. Aksariyat bahslar Vyusterning terminologik nazariyasi asosida terminning tushunchaga (ya'ni, konseptual birlikka) ishora qiluvchi belgiga (har qanday tilda) ega bo'lgan ikki tomonlama birlik degan qarash yotishi, shunga ko'ra Xalqaro Standartlashtirish Tashkiloti ham terminologiyani "ixtisoslashgan tillarda qo'llaniladigan tushunchalar va terminlarni ilmiy o'rganish" deb ta'riflashi, umuman, tushuncha va termin munosabati haqidagi fikrlar atrofida edi.

Zamonaviy terminologiyani yangi bir taniqli vakili Silviya Monteroning ta'kidlashicha, yuqorida tilga olingan an'anaviy terminologiya maktablarining barchasi uchun konsepsiya terminologik tahlilning boshlang'ich nuqtasi hisoblanib, ularda onomasiologik strategiya yetakchilik qiladi. "Vyuster hatto konsepsiya tildan tashqarida ham mavjud bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi va uni ta'riflashning eng yaxshi usuli uning konseptual tizimdagi o'rni ni aniqlashdir, bu mantiqiy va ontologik munosabatlarni rasmiylashtirishdan boshqa narsa emas. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, terminologiya yagona, avvaldan mavjud bo'lgan konseptual tizimni ifodalashdan boshqa narsa emas. Atamalar bir xil, tarixiy bo'lmagan, vaqtga to'g'ri kelmaydigan, ijtimoiy va mafkuraviy neytral tushunchani bildiradi; ya'ni subyektlar yoki voqelik bir xil va universal tarzda konsepsiyalanadi"[10].

M.Trojar esa Vyusterning asli kasbi muhandis va tadbirkor ekani, u tarjimon hamda esperantist, interlingvist sifatida esperanto leksikografiyasi va terminologiyasi bo'yicha monografiya va maqolalar yozgani, shu sababli tilga muhandis sifatida har qanday foydalanuvchining ehtiyojlariga moslashtirish mumkin bo'lgan vosita, esperantist sifatida tilni ixtiro qilish, sun'iy yaratish mumkin deb qaraganiga diqqat qaratadi: "Vyusterning terminologik nazariyasi onomasiologik xarakterga ega. Vyuster terminning asosida atash emas, tushuncha ifodalash yotishini ta'kidlaydi. Vyusterning fikricha, termin muayyan tushunchani ifodalashi uchun semantik (konseptual) mohiyat kasb etishi shart emas. U lug'atlarda izohlangan ma'nosi bilan qabul qilinishi lozim"[9].

Kabre Vyuster nazariyasining tanqidga uchrashiga, uning terminologik nazariyasining onomasiologik xarakterga egaligi, aksariyat sohalarning umumiy metodologik asoslari bir xil va universal ekani, Vyuster empirik bosqichlarni inobatga olmay, terminlarni unifikatsiyalash, ideallashtirishga uringani, professional kommunikatsiyada terminlardan foydalanish jarayoniga bevosita ta'sir etadigan omillar – kommunikativ-pragmatik va ijtimoiy-madaniy jihatlariga diqqat qaratmaganini sabab qilib keltiradi"[3]. Uningcha, "til – bu so'zlovchilarning voqelik haqidagi tushunchalari, qarashlarini aks ettiruvchi va kishilarga o'z maqsadlari, fikrlarini ifodalash imkonini beruvchi tizim"[4]. Shuningdek, boshqa tadqiqotchilar ham Vyusterning konseptual tizim terminologik tizimdan oldin va undan kattaroq ahamiyatga ega ekanligiga doir qarashlarini birdek qabul qilmaydilar. "Ideal atama ko'rib chiqilayotgan tushunchaga berilishi kerak va bu munosabatlar shaffof va iloji boricha universal bo'lishi kerak. Konseptual tizim terminologik tizimdan mustaqil ravishda tushuniladi va shuning uchun so'zlardan farqli o'laroq, atamalar kontekstdan mustaqildir: atamaning ma'nosi tushunchadir. Shuning uchun atamalar voqelikning turli elementlari uchun shunchaki yorliqlardir"[7].

Kabre 2003-yilda esa mavjud terminologik nazariyalarni keskin tanqid qilgan "Terminologiya nazariyalari: tavsifi, talqini va izohi" nomli maqolasini shunday kirish bilan boshlaydi: "So'nggi o'n yillikda terminologiya nazariyasi turli munozaralarga sabab bo'ldi. Ushbu maqolada so'nggi paytlarda mazkur mavzu nega katta qiziqish

uyg'otayotganining sabablari oydinlishtiriladi. Avvalo Vyuster tomonidan ishlab chiqilgan nazariya tahlil qilinadi va uning modeli ortida turgan motivlar aniqlanadi. Keyin nega Vyuster nazariyasi uzoq davr tanqid qilinmagani, unga e'tiroz bildirilmaganligi sababi tushuntiriladi"[5]. Kabre ushbu maqolasida terminning yuzaga kelishi muayyan ilm-fan, texnika yoki ijtimoiy sohada yangi tushunchani aniq, ixcham ifodalash zarurati – terminologik ehtiyoj bilan bog'liq ekani, bu esa kommunikativ terminologiya nazariyasi (Communicative Theory of Terminology) doirasida ko'rilishini ilgari suradi. Bu nazariya zamonaviy terminologiyaning muhim tushunchalaridan bo'lib, unga ko'ra terminlar nafaqat tushunchalarni ifodalash, balki kommunikatsiya jarayonida lingvistik, kognitiv va kommunikativ omillar ta'sirida paydo bo'ladi, ommalashadi va muayyan funksiyani bajaradi. Terminlar soha vakillari o'rtasidagi muloqotni ta'minlash, diskurs va matnlar kontekstida shakllanadi. Kabrening terminologiyaning kommunikativ nazariyasi haqidagi qarashlari o'n yildan ortiq davom etgan keng qamrovli izlanishlarining cho'qqisi hisoblangan 2023-yilda nashr etilgan "Terminologiya: tafakkur, til va kommunikatsiya" nomli kitobida batafsil asoslanadi. Ushbu yangi nazariya terminga emas, balki "terminologik birlik"ka qaratilgan bo'lib, uchta nuqtayi nazarga tayanadi: kognitsiya (tushuncha), lingvistik (termin) va kommunikativ (muloqot). Terminologik metodologiyadagi o'zgarishlar, matn korpuslarining sohasiy leksikadan foydalanish, shuningdek, tarjima muammolariga to'xtaladi. Uningcha, terminologik birliklar avtonom holda emas, balki sohasiy leksikada amaliyot jarayonida terminologik qiymat kasb etadi, soha mutaxassislari tomonidan tartibga keltiriladi. Tarjimonlarning ham fan yuzasidan, ham lingvistik jihatdan kompetensiyaga ega bo'lishi ilmiy matnlar tarjimasini jarayonida terminlarning to'g'ri o'zlashtirishiga sabab bo'lishini ta'kidlaydi[6: 182].

Bugungi kungacha sohada amalga oshirilayotgan tadqiqotlarning aksariyatida garchi tanqidlarga duchor bo'layotgan bo'lsa-da, Vena maktabi vakili E.Vyuster tomonidan ishlab chiqilgan terminologiyaning umumiy nazariyasi hanzuz yetakchi bo'lib qolmoqda. Ayni paytda

sohaga oid manbalarda termin va terminologiyaga berilgan son-sanoqsiz ta'riflarning aksariyatini quyidagi mazmun umumlashtiradi: termin – ilm-fan, texnika yoki inson faoliyatining muayyan sohasiga xos maxsus tushunchalarni bildiruvchi, shu soha vakillari tomonidan qabul qilingan so'z yoki so'z birikmasi. Terminologiya esa tibbiyot, axborot texnologiyalari, falsafa, grammatika, til, adabiyot, matematika, musiqa – umuman, ilm-fanning barcha sohalari, shuningdek, umumxalq tiliga tegishli bo'lgan maxsus so'z va birikmalarni to'plash, tahlil qilish, tarjima va talqin qilish muammolarini nazariy o'rganish bilan shug'ullanadigan fan hisoblanadi. Aksariyat nazariyalarda terminologiya uch ma'noda qo'llaniladi: 1. Tushunchalar va atamalar o'rtasidagi munosabatlarni tavsiflovchi alohida nazariya. 2. Terminlarni to'plash, tavsiflash va taqdim etish faoliyati. 3. Maxsus fan sohasining lug'at tarkibi.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida aytganda, har qancha qadimiy bo'lmasin, hozirga qadar ham jahon tilshunosligida terminlarning genetik qatlamlari, tarixiy-etimologik asosi, leksik-semantik, grammatik, derivatsion xususiyatlari, nomlanish mezonini, shuningdek, termin, atama, nomen, professionalizm tushunchalari atrofidagi bahs-munozaralar davom etmoqda. Jumladan, o'zbek tilshunosligida ham terminologiya bo'yicha son-sanoqsiz ishlar bajarilayotgani, termin tadqiqiga an'anaviy usullar bilan birga zamonaviy lingvistik paradigmalarni ko'zga oldirish ham borilayotganiga qaramay, muayyan terminotizimda yangi bir terminning paydo bo'lishi, yangi ma'no kasb etishi yohud iste'moldan chiqishi bilan bog'liq terminologizatsiya, determinologizatsiya, reterminologizatsiya hodisalari; yangi terminning yuzaga kelish omillari, terminlashuv – derivatsion jarayonning turli bosqichlariga aloqador predtermin, kvazitermin, terminoid, prototermin, nomzod termin, termin token, gibrid termin tushunchalari[12]; terminning diskursiv tabiati bilan bog'liq professional jargon, professional argo tushunchalari; terminologik ehtiyoj, terminologik variantlilik; raqamli til sharoitida korpusli tahlil va terminlarni avtomatik qo'llash kabi masalalar hamon dolzarbligicha qolmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Cabré Castellví, M.T. 1993: La Terminología: Teoría, metodología, aplicaciones. Barcelona: Ed. Antártida.
2. Cabré Castellví, 1998: Elementos para una teoría de la terminología: hacia un paradigma alternativo. El Lenguaraz. Revista académica del Colegio de Traductores Públicos de la ciudad de Buenos Aires1/1: 59-78.
3. Cabré, M. T. (2002). "Terminología y lingüística: la teoría de las puertas abiertas". Estudios de lingüística del español, [en línea], Vol. 16, <http://elies.rediris.es/elies16/Cabre>.
4. Cabré M. T. (2004) "La terminología en la traducción especializada". En: Gonzalo García, Consuelo; García Yebra, Valentín (eds.) Manual de documentación y terminología para la traducción especializada. Madrid: Arco/Libros. Colección: Instrumenta Bibliológica. p. 89-122. <https://n9.cl/cq8gz>
5. Cabré Castellví, M. Teresa. Theories of terminology: Their description, prescription and explanation // Terminology, Volume 9, Number 2, 2003, pp. 163-199(37) <https://www.ingentaconnect.com/content/jbp/term/2003/>
6. Cabré, Teresa, Terminology: Cognition, language and communication, coll. IVITRA Research in Linguistics and Literature 36, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamin, 2023. –371 p.
7. Condamines, A. 1994: Terminology et Représentation des Connaissances. Didaskalia 5: 29-43.
8. Laurén, C., Picht, H. 1993. Ausgewälte Texte zur Terminologie. Wien: Termnet. TermNet, Internat. Network for Terminology, 1993.
9. Mitja Trojar. Wüster's View of Terminology // Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies 11 (2017): 55–85
10. Montero Martínez, S. (2005). Estructuración conceptual y formalización terminográfica de frasemas en el subdominio de la oncología (Tesis de Doctorado). Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2005. <http://elies.rediris.es/elies19/>
11. Rey, A. 1995: Essays on Terminology. Amsterdam / Filadelfia: John Benjamins Publishing Company. –236 p.
12. Bahodirovna, B. G. (2024). Interpretation of Embroidery Terms in Dictionaries. Excellencia: International Multi-Disciplinary Journal of Education (2994-9521), 2 (6), 981-983.